

Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej

Tom 2

Redakcja naukowa
Agnieszka Gronek, Alicja Z. Nowak

Kraków 2019

© Copyright by Individual Authors, 2019

Recenzja

prof. dr hab. Waldemar Deluga, Uniwersytet Ostrawski

dr hab. Marzanna Kuczyńska, prof. Uniwersytetu Adama Mickiewicza

Redakcja

dr Halina Czuba

Irena Gubernat

Projekt okładki

Marta Jaszczuk

Na okładce

Krzyż przy cerkwi p.w. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Gorajcu,

fot. Piotr Krawiec, 2011

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

ISBN 978-83-8138-071-3

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

Spis treści

Wstęp	9
Марія Гелитович , Ikoni z cerkwi святої Параскеви з Радружа з колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького.....	11
Вікторія Мазур , Страсний контекст дипінти у творах українського середньовічного малярства	21
Agnieszka Groniek , O rządzie <i>Deesis</i> ikonostasu z cerkwi Zaśnięcia Matki Boskiej we Lwowie	33
Тарас Шманько , Київський <i>Требник</i> 1646 року: передумови і обставини створення.....	45
Alicja Zofia Nowak , Reformatorzy cerkiewni o szacunku dla głosicieli Słowa Bożego (wybrane przykłady z metropolii kijowskiej w XVII w.)	69
Natalia Sinkewycz , Ostatni patriota Rzeczypospolitej na kijowskim tronie metropolitalnym – Sylwester Kossów o polityce i kwestiach wyznaniowych.....	81
Larysa Dovha , Temat <i>zła</i> w kazaniach Antoniego Radywyłowskiego (na podstawie zbioru <i>Wieniec Chrystusowy</i> z 1688 r.)	99
Оксана Борисівна Прокоп'юк, Володимир Вікторович Бурга , До питання про тематику парафіяльного проповідництва в Київській митрополії ранньомодерного часу.....	119
Joanna Tomalska , Warsztat ikonowy w Lipsku nad Biebrzą w XVII w.	151
Volha Barysenka , Ikony Matki Boskiej Czerniakowskiej i Machirowskiej i ich losy po rozbiorach Rzeczypospolitej.....	169
Aneks. <i>Relacja o początkach obrazu Najś[więtszej]. Maryjii Panny Mechirowskiego cudami słynącego</i> z rękopisu w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego.....	180
Paweł Sygowski , Cerkiew pw. św. Michała Archanioła w Zaczerneczu na Wołyniu w XVIII w. i jej unicki ikonostas.....	237

Роксолана Косів , „Риботицька робота” за матеріалами візитацій церков Старосамбірського та Старосільського деканатів XVIII століття та збереженими творами.....	253
Anna Warzecha , Nieznane hafty cerkiewne w kolekcji Jana Matejki.....	269
Aleksandra Sulikowska-Bełczowska , Ogniste oblicze Bogurodzicy. Na marginesie rosyjskiej ikonografii maryjnej w XIX w.	285
Валентина Лось , Олег Дух, Превелєбні панни. Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархії у ранньомодерний період, Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2017, 752 с.: іл., табл., карти.....	309
Aneks. <i>Relacja o początkach obrazu Najś[więtszej]. Maryji Panny Mechirowskiego cudami słynącego</i> (fotokopia)	321
Indeks nazwisk.....	323

Тарас Шманько

Київський *Требник* 1646 року: передумови і обставини створення

Вступ

Досліджуючи процеси, які відбувалися в церковному житті минулих століть, не можна не помітити певних знакових текстів, які своєю появою відіграють неабияку роль, стаючи своєрідними маркерами цілих тенденцій, притаманних для тих чи інших історичних періодів. Ба більше, вони століттями продовжують височіти понад рельєфом подій і явищ, діяльністю окремих груп чи осіб, незважаючи на неухильність занепаду всього суцього. Цю їхню рису – стійких і загальновідомих орієнтирів, менш чи більш вправно й інтенсивно експлуатують при просуванні тих чи інших ідей або й цілих ідеологій. Із часом унаслідок такої активної експлуатації твір ніби трансформується й далі змушений існувати всередині оболонки всіх тих нашарувань, які творять приписані йому прикмети, акцентовані значення та інтерпретації. Водночас що більший часовий проміжок віддаляє нас від часу створення конкретного твору, то менше стає охочих потрудитися над виявленням як слідів первісних інтенцій творців тексту, так і свідчень про його рецепцію сучасниками.

Специфікою богослужбових текстів, що є предметом нашого зацікавлення, є те що, на відміну від текстів наративних, самі про себе вони говорять мало. Тому потрібно додатково залучати всі доступні джерела інформації, і не лише для того, щоб довідатися про них більше, але насамперед для верифікації усталених переконань і потрактувань.

Ця стаття є спробою висловити окремі міркування щодо передумов і обставин створення *Требника*, виданого в Київській лаврській друкарні 1646 р. Цю книгу зазвичай називають *Требником* Петра Могили, і вважається, що він є вершиною так званої могилянської літургійної реформи першої половини XVII ст. У більшості наукових публікацій це видання приписують одноосібно митрополитові Петру Могили. На нашу думку, така атрибуція є дискусійною, про що йтиметься далі. Зауважимо при цьому, що нашим завданням не було визначити чи уточнити всі текстувальні джерела *Требника* 1646 р. (хоч певні міркування щодо цього будуть висловлені), адже це питання вимагає додаткових глибоких досліджень, незважаючи на те, що на цю тему писали ще в XIX ст.

Звісно, що таке видання, як київський *Требник* 1646 р., не могло залишитися поза увагою науковців. Його згадують ще з часів католицько-православної полеміки другої половини XVII ст. При цьому католики, зокрема, вказували на „неправославність” Петра Могили через його захоплення західними зразками богослов'я та літургії. Промовистим прикладом такої полеміки є твір єзуїта Теофіла Рутки *Goliat swoim mieczem porażony...*, про який ітиметься далі¹. Пізніше, вже у XIX ст., цей *Требник* вивчали й цитували у своїх творах такі автори, як Стефан Голубев, Микола Одінцов, Андрей Хойнацький, Євфим Крижановський, Макарий (Булгаков) та ін². С. Голубев, як і інші, намагався виправдовувати прозахідні тенденції в діяльності митрополита; рецензенти навіть закидали авторові, що його відома книга *Киевский митрополит Петр могила и его сподвижники* є апологією Могили³.

Праці названих авторів, хоч і відображають певні ідеологічні постулати свого часу та позначені полемічними й апологетичними тенденціями, залишаються, однак, джерелом важливої інформації. Серед цих авторів окремо київський *Требник* 1646 р. вивчав Є. Крижановський,

¹ T. Rutka, *Goliat swoim mieczem porażony. To iest Ioannikius Galatowski...*, Lublin 1689.

² С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, Киев 1883, т. 1 (1898 – т. 2); А. Хойнацкий, *Западно-русская церковная уния в ее богослужении и обрядах*, Киев 1871; Е. Крыжановский, *О требнике киевского митрополита Петра Могилы*, [у:] idem, *Собрание сочинений*, т. 1, Киев 1890, с. 87-165; Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, Санкт-Петербург 1883 (репринт – 1994-1996), кн. 6.

³ С. Голубев, *Киевский митрополит...*, т. 1.

інші натомість зверталися до цього видання в контексті розгляду інших аспектів діяльності Петра Могили або при аналізі богослужбових текстів минулих століть. Про *Требник* в контексті діяльності Петра Могили писав також Микола Грушевський. Серед сучасних авторів належить виокремити досить ґрунтовну працю Павла Меєндорфа та статтю Аркадія Жуковського, що супроводжує фототипічне видання цієї книги⁴.

Контексти

Тему передумов і обставин створення Могилиного *Требника* неможливо розглядати поза кількома важливими контекстами, в яких він виник і відбиток яких носить на собі. Такими контекстами є політична та загальноцерковна ситуація в Речі Посполитій першої половини XVII ст., а також процеси в церковному житті, пов'язані з такими явищами, як виникнення й розвиток Унійної Церкви, відновлення православної єрархії, її боротьба за легалізацію і належне місце та роль у суспільстві⁵, а також конфронтація з католиками й протестантами в процесі так званої конфесіоналізації тогочасного суспільства. Ще одним контекстом було середовище тогочасних інституцій, пов'язаних із церковною наукою, центрами переписування й друкування книг тощо. Саме цьому середовищу завдячуємо виникненню *Требника* 1646 р., що відобразив динаміку церковної православної думки в першій половині XVII ст.

Після смерті короля Сигізмунда (1566-1632) настав короткий період *inter rex* та відбулася зміна правлячих еліт, пов'язана з обранням нового короля Владислава IV (об. 8.11.1632., корон. 5.02.1633). Час обрання нового короля був нагодою для православних Київської Церкви домогтися не лише державної легалізації відновленої православної єрархії, але й відібрати в Унійної Церкви значну частину церковного майна, храмів,

⁴ P. Meyendorff, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila. A New Look*, „St Vladimir's Theological Quarterly” Vol. 29, 1985, No. 2, с. 101-114; А. Жуковський, *Аналіза Требника Петра Могили*, [у:] *Требник Петра Могили* (reprint), Canberra-München-Paris 1988, с. 17-45. Див. також: А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності Церков*, Київ 1997, с. 164-175.

⁵ Єрархію Теофанового свячення Річ Посполита не визнавала, оскільки вона була поставлена без дозволу короля.

монастирів тощо. Уже в 1633 р. Владислав IV задля досягнення політичних цілей затвердив так звані *Статті для заспокоєння руського народу*. У цьому документі було узаконено існування на території України двох українських митрополій: православної й унійної, першу з яких після укладення Берестейської унії 1596 р. державна влада трактувала як незаконну. Важливою особливістю *Статей* було розв'язання майнових суперечок, що стосувалися перерозподілу церковного майна між Унійною й Православною Церквами.

Петро Могила в цій ситуації, мабуть, намагався визначити власне майбутнє, адже надії на молдавське господарство виглядали безперспективними, про що свідчив невтішний досвід його братів, які робили спроби реалізувати свої династичні амбіції⁶. Ці його стремління збіглися з прагненнями православної ерархії та певних впливових світських середовищ віднайти церковного лідера, здатного представляти інтереси православних на рівні з латинськими та унійними церковними достойниками. Наслідком такого збігу обставин та інтересів, імовірно, й було поставлення Петра Могили архимандритом Печерського монастиря з подальшою перспективою посідання київської митрополичої катедри. Не зупинятимемось тут на детальному описові перебігу подій, що супроводжували початок стрімкої церковної кар'єри Петра Могили, оскільки події, безпосередньо пов'язані з темою статті, відбуватимуться трохи згодом, уже після того як Могила стане київським митрополитом і проявить себе як організатор і реформатор церковного життя.

Літургійні книги: виготовлення й розповсюдження

Після висвітлення деяких важливих аспектів загального історичного тла та перш ніж перейти до розгляду передумов видання Могилиного *Требника* 1646 р., варто сказати кілька слів про цю книгу та її місце в богослужінні Церкви окресленого періоду. Отже, згідно з усталеною традицією, *требником* називають богослужбову книгу, яка містить формуляри текстів, призначених для відправи святих таїнств і різноманітних церковних освячень та благословень. Церковні богослужбові книги пройшли

⁶ М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 6, Київ 1995, с. 556-612.

тривалий шлях еволюції, і тексти, що увійшли до книги, яку ми сьогодні називаємо требником, свого часу належали до так званого евхологія (чи евхологіона), назву якого церковнослов'янською перекладали як „молитовник”. Первісно евхологіон містив також тексти для богослужінь добового кола: формуляри трьох евхаристійних літургій, утрени, вечірні тощо.

Для рукописних евхологіонів / требників була притаманна варіативність текстів. Структура цих книг часто не була сталою, оскільки переписувачі модифікували її на власний розсуд, творячи компіляції з різних джерел відповідно до своїх уявлень і потреб.

Склад требника в основних рисах сформувався ще до початку кириличного книгодрукування, а богослужбові тексти, які не увійшли до нього, містилися в службениках та єпископських „чиновниках”. Варто сказати, що требник як богослужбова книга був надзвичайно важливим, оскільки містив (за винятком евхаристійної літургії) саме ті тексти церковних відправ, які стосувалися кожного християнина: від першого дня життя і до останнього. Саме ця книга допомагала нейтралізувати рудименти старих язичницьких вірувань, які ще довго побутували в народі. Зазначена функція требника призводила до того, що часом до його складу потрапляли й молитовні тексти, які не відповідали християнському світоглядові і навіть містили елементи магії. Остання, як відомо, намагається впливати на божество через заклинання чи молитовні формули, що мають діяти автоматично, забезпечуючи прохачеві отримання потрібного результату. Отож, від текстів требника певною мірою залежав успіх християнізації та євангелізації народу, тому ця книга була предметом особливої уваги в церковному середовищі.

Цікаво, що перші два друковані требники в Київській митрополії з'явилися одночасно – 1606 р. Це видання, надруковані у Стратині (нині с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської області) та Острозі. Перший із них – це *Требник*, виданий з благословення тодішнього львівського православного єпископа Гедеона Балабана (1530-1607) у друкарні його племінника Теодора Балабана⁷. Цей *Требник*, перекладений, як стверджує в передмові видавець, із грецького видання, став зразком для подальших кирилических видань требника не тільки в Київській митропо-

⁷ Млѣтвѣнникъ или требникъ. Изъ греческаго языка на словенскій преведеный и изслѣдованый..., Стратинъ 1606.

лії, але й поза її межами. Друге із вказаних видань – острозьке – побачило світ у друкарні іншого відомого церковного діяча – Костянтина Василя Острозького, проте воно мало значно менший обсяг, ніж стрятинське, яке налічувало аж 681 аркуш⁸. Незважаючи на те що стрятинське й острозьке видання містять у своїх передмовах згадку про переклад текстів із грецької мови, вони навряд чи є перекладами в сучасному розумінні⁹.

До поширення кириличного книгодрукування літургійні книги переписувалися від руки, що було причиною значного різноманіття й неуніфікованості текстів. Для Київської митрополії першої половини XVII ст. було характерне значне поширення друкованих книг, які, функціуючи паралельно з рукописними, мали вплив на трансформацію богослужбових текстів та уніфікацію літургійної *praxis*. Раніше зміст рукописних літургійних текстів було неможливо контролювати, оскільки їх не тиражували централізовано й масово. Характерно, що поява перших друкованих кириличних богослужбових книг стала можливою не завдяки ініціативі церковної влади – їх видання організовували окремі зацікавлені світські особи. Згодом окремі єпископи, розуміючи важливість цієї справи для впорядкування богослужбового життя, пробували налагодити друкування книг у власних єпархіях. Однак здебільшого діяльність єпископів у цій царині зводилася до друку кількох книжок: видавнича діяльність вимагала значних інвестицій, а недостатньо розвинутий ринок не давав змоги швидко повертати вкладені кошти.

Ефективнішою виявилася діяльність монастирів і церковних братств¹⁰. Зокрема, Львівська ставропігія, здобувши королівський привілей на друк кириличних книжок, намагалася утвердити власну монополію на цьому ринку. Ця монополія, з одного боку, гальмувала виникнення й розвиток інших видавничих осередків, а з іншого, виключала

⁸ Молитовникъ имѣа въ себѣ црковнаа послѣдованіа ѿ стѣхъ и вѣносныхъ ѿцѣъ, въ различныхъ временахъ преданыа, Острог 1606.

⁹ На це звернув увагу ще Є. Крижановський, ставлячи під сумнів твердження видавців стрятинського *Требника* 1606 р. про переклад текстів із грецької мови. Див. Е. Крыжановский, *Заботы об исправлении требника в южно-русской митрополии до издания Требника Петра Могилы*, [у:] idem, *Собрание сочинений*, с. 73-75.

¹⁰ Див. Я. Ісаєвич, *Українське книговидання*, Львів 2002; М. Piłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wrocław 1986.

єпископів із процесу опіки над богослужбовими текстами, що їм природно належала як предстоятелям Церкви.

Требник 1646 р. надруковано у Київській лаврській друкарні, яка на час виходу цього видання вже мала багаторічний досвід публікації кирилических книг¹¹. Варто пам'ятати, що друкарня тих часів насправді була цілим видавництвом, а не лише поліграфічним підприємством у сучасному розумінні цього слова. У різні періоди в Печерській друкарні трудилися визначні церковні діячі, такі як Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Памво Беринда, Тарасій Земка, Гаврило Дорофєйович та багато ін.

Стан видавничої справи на початок архимандритства Петра Могили

Початок діяльності Могили на церковній ниві припав на час досить активної роботи Лаврської друкарні, в якій на той час уже сформувалася група осіб, здатних не тільки помножувати тексти за допомогою друкарського верстата, але й творити нові, перекладати з інших мов, редагувати й виправляти давніші богослужбові книги. Завдяки праці Памви Беринди, Захарії Копистенського, Тарасія Земки та ін. вдалося налагодити випуск церковних книг і успішно конкурувати зі Львівською братською друкарнею.

Відомий дослідник кирилического друкарства Федір Титов у своїй праці про Лаврську друкарню стверджує, що в перші роки свого архимандритства Могила не особливо цікавився друкарнею, оскільки був цілковито зайнятий справами, пов'язаними зі зміною власного способу життя та новим для себе суспільним становищем. Лаврська друкарня, закінчуючи друкувати видання розпочаті раніше, за своїм звичаєм вже поміщала у книгах благословення й передмови від імені нового архимандрита і навіть його герб¹². Титов не був послідовним у своїх

¹¹ Лаврську друкарню заснував відомий церковний діяч архимандрит Єлисей Плетенецький у 1615 р., викупивши стрятинську друкарню померлого Гедеона Балабана. Див. Я. Ісаєвич, *op. cit.*, с. 167.

¹² Ф. Титов, *Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк*, т. 1: (1606-1616-1721 г.г.), Киев 1916, с. 174-175.

твердженнях, бо вже через кілька сторінок у цитованій книзі твердить, що архимандрит Петро Могила особисто брав участь у підготовці до київського видання *Службника* 1629 р., який, за свідченням „типографа” Стефана Беринди почали друкувати 27 травня 1628 р.¹³ Малоймовірно однак, що Петро Могила, щойно на Різдво посівши лаврське архимандритство, одразу взявся за редагування нового службника. На цю проблему ми звертаємо особливу увагу, оскільки вона важлива для з’ясування питання особистої його участі в підготовці до друку богослужбових книг, про що йтиметься при обговоренні самого видання *Требника* 1646 р.

На мою думку, праця над *Службником*, надрукованим у Києві на початку 1629 р. із благословенням уже нового архимандрита Києво-Печерської лаври, почалася ще задовго до призначення Могили. Це видання є знаковим, оскільки, крім традиційного благословення лаврського архимандрита (як у першому надрукованому у Києві 1620 р.), воно містить схвалення й благословення від усього тодішнього православного єпископату на чолі з Митрополитом Йовом Борецьким, датоване 21 лютим 1629 р.¹⁴ Варто однак зауважити, що і *Слово* на початку *Службника* від імені на той час нового архимандрита Лаври Петра Могили і **Пре^асловіє къ Читателю** Тарасія Земки написані в дусі глорифікації Могили. Особистий герб П. Могили на звороті титула цього видання з відповідним віршем «на герб» авторства Тарасія Земки нівелює враження від спільного *imprimatur* православних єпископів. Київський *Службник* 1629 р. відрізнявся від попереднього не тільки незвичним для книг цього «іншим» форматом паперу; в ньому вже помітно реакцію на критику латинників стосовно східного обряду, що була висловлена в розлогій передмові, значній деталізації рубрик і наявності пояснень до текстів. Однак активнішу реакцію на полемічні закиди виразно видно в наступному Київському *Службнику*, виданому 1639 р., в якому наведено богословські пояснення таїнства Євхаристії в дусі тогочасної латинської сакраментології. Передмова цього *Службника* містить значну частку запозичень із *Науки ієреомъ* унійного віленського *Службника* 1617 р.¹⁵ Важливо зауважити,

¹³ *Ibidem*, с. 179.

¹⁴ *Лейтоургіаріон си есть слоужбникъ...*, Киевъ 1629, арк. 4.

¹⁵ Про передмову до *Службника* 1639 р. Див. Т. Шманько, *Передмови кирилических службників XVII–XVIII століть*, [у:] *Літургійні коментарі як джерело*

що *Службник* 1639 р. уже видавала нова команда працівників друкарні, оскільки з різних причин у Лаврі відбулася зміна генерацій: старі діячі, як-от, Єлисей Плетенецький і Памво Беринда, помирали; крім того, 1632 р. Лавра постраждала від мору, який вщент спустошив друкарню. У цьому ж році помер і славнозвісний Тарасій Земка – автор багатьох передмов до богослужбових видань та їхній довголітній упорядник і редактор.

Петро Могила, для якого 1632 р. був дуже насичений подіями, пов'язаними з його боротьбою за Київську митрополічу катедру, змушений був подбати про залучення нових книжників і типографів для київської друкарні. Саме в текстах *Службника* 1639 р., виданого в традиційному для службників форматі *in-quarto*, бачимо нові тенденції: редактори текстів, передмов, рубрик та різноманітних пояснень уже вільно оперують західним понятійним апаратом, навіть виступаючи на захист православного „благовір'я”. На цю команду вчених церковних діячів, мабуть, і було покладене завдання укладення нового требника, в якому здійснено спробу поєднати вірність авторитетові священної традиції і відповідність новим вимогам часу. Однак не виключено, що требник задумали видавати ще раніше, коли був живий Тарасій Земка. До такої думки схиляє той факт, що від заснування Лаврської друкарні було видано аж три різних видання службника і жодного требника. Цілком можливо, що праця над підготовкою до друку требника тривала вже тоді.

Найсоліднішим виданням требника в тодішній Київській православної митрополії був уже згадуваний стрятинський *Требник* 1606 р. До творців останнього, ймовірно, належав був і Памво Беринда, який тісно співпрацював із Теодором Балабаном. Природно, що згодом, після занепаду стрятинської друкарні, в київський період своєї діяльності Памво Беринда міг використати набутий досвід і готувати київське видання требника. Відомий знавець історії друкарства, академік Ярослав Ісаєвич припускав, що до стрятинської „редакторської колегії” міг належати й Тарасій Земка¹⁶. Можливо, требник лаврські книжники готували давно, але через згадану зміну генерацій та інші перешкоди вихід видан-

літургології. *Матеріали Міжнародного симпозіуму „Ad fontes liturgicos”*, ред. В. Рудейко, Львів 2015, с. 21-23.

¹⁶ Я. Ісаєвич, *op. cit.*, с. 151.

ня затягнувся. Згодом, уже за митрополитства Могили, тема требника знову актуалізувалася.

У цьому місці варто наголосити, що, не маючи виразних критеріїв для верифікації літургійних текстів, видавці попередньої генерації посилалися на «священну старовину» і так звані «грецькі тексти» (невідомо які) як на еталон. Натомість когорта діячів, які створили могилянський *Требник*, певною мірою була детермінована кліматом міжконфесійної та міжобрядової полеміки, особливо підживлюваної якраз закидами літургійно-обрядового характеру. Якщо догматичні розбіжності між православними й католиками пересічні вірні чи навіть священнослужителі розуміли з трудом, то обрядові справи були тим елементом релігійності, який у першу чергу впадав у вічі і яким було досить легко маніпулювати. Люди за своєю природою здебільшого схильні до спротиву щодо „іншості” у всіх її проявах, а реалії літургійного життя того часу давали для цього поживний ґрунт.

На підставі аналізу репертуару книг, виданих у першій половині XVII ст., можемо констатувати, що ні Лаврська друкарня, ні Петро Могила як опікун церковного книговидання не мали чіткої програми видання корпусу богослужбових книг для потреб Православної Церкви. Літургійні книги, видані в Лаврі з моменту започаткування її видавничої діяльності й до кінця могилянської доби, друкувалися здебільшого не системно, а спорадично, задовольняючи конкретні потреби чи амбіції окремих осіб. Можливо, тенденція до зведення богослужіння до єхаристійної літургії, яка почала проявлятися в Унійній Церкві, якоюсь мірою торкнулася й православних, тому найпомітнішими виданнями Лаврської друкарні (з огляду на модернізацію текстів) залишаються *Служебники* 1629 р. та 1639 р. і *Требник* 1646 р.

Вплив міжконфесійної полеміки на кінцеву редакцію *Требника*

Потреба упорядкувати літургійне життя в Київській православній митрополії була усвідомлена давно. Наново її актуалізувало виникнення Унійної Церкви внаслідок Берестейської унії та православно-католицька полеміка, що, як уже було згадано, використовувала літургійну проблематику для звинувачування опонентів.

Так склалося, що найбільше для реформи богослужбових текстів могилянського періоду прислужився о. Касіян Сакович, ренегат із православ'я до Католицької Церкви (через унійну) та колишній ректор православної братської школи в Києві. Касіян Сакович у своєму творі, відомому під назвою *Перспектива (Perspectiwa)*¹⁷, нещадно критикує та висміює літургійні практики як православних, так і уніатів. Не можна стверджувати, що закиди Саковича були зовсім безпідставними; це розуміли й самі адресати критики, про що йтиметься далі.

Через два роки після публікації *Перспективи* в Києві видано польською мовою твір, відомий під назвою *Лімос (Lithos)*¹⁸, створений, імовірно, групою лаврських діячів. Написана у стилі полемічних творів того часу, ця книга була докладною й аргументованою відповіддю на всі закиди Саковича. Не зрозуміло, що стало причиною анонімності *Лімоса*, підписаного вигаданим іменем „Євсевій Пімен”. Авторство цього твору часто безпідставно приписують Могилі, що малоімовірно принаймні з двох причин: Петро Могила навряд чи був настільки компетентний у богословських тонкощах, щоб братися за написання такого тексту; крім того з огляду на тодішній становий поділ у суспільстві навряд чи предстоятель Київської митрополії захотів би опускатися до рівня особистої полеміки з якимось Саковичем.

Саме в *Требнику* 1646 р., який опубліковано через кілька років після появи *Лімоса*, можна доглядіти особливо виразний вплив критики Саковича (зрештою, не тільки його) на процес редагування літургійних текстів. На це звертали увагу католицькі опоненти православних кілька десятиліть по виході *Требника* 1646 р. Зокрема, писав про це вже згадуваний відомий полеміст Теофіл Рутка¹⁹.

¹⁷ K. Sakowicz, *Epanorthosis abo Perspectiwa, y Obiasnienie Błędow, Herezyey y Zabobonów w Grekoruskiej Cerkwi Disunitskiej, tak w Artykułach Wiary, iako w Administrowaniu Sakramentow y w inszych obrzǳkach y ceremoniach znajdujących sie...*, Kraków 1642.

¹⁸ *Lithos abo Kamień z procy Prawdy Cerkwie Świętej Prawosławney Ruskiej. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektywy albo raczey Paszkwilu od Kassiana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś Archimandritę Dubińskiego Unita, iakoby o błędach, Haerezyach, y Zabobonach Cerkwie Ruskiej y Uniey nie będącey, tak w Artikułach wiary, iako w Administrowaniu Sakramentów y inszych obrzǳkach i Ceremoniach znajdujących się, Roku p. 1642 w Krakowie wydane. Wypuszczony przez pokornego Oycza Euzebia Pimina, Kijów 1644.*

¹⁹ T. Rutka, *op. cit.*, s. 169.

Якщо автори *Літоса* в основному намагалися відкидати чи нівелювати всі звинувачення, то в самому *Требнику* помітно, як критика була засвоєна і використана для впорядкування богослужбового життя. Заклади стосувалися переважно здійснення святих таїнств та апокрифічних мотивів, що їх католики вбачали у православних богослужіннях. Найбільше критики зазнало здійснення святих таїнств, тому в *Требнику* особливо звернено увагу на дві речі: наявність у чинах таїнств „матерії” і „форми” кожного окремого таїнства; наявність „інтенції” священника священнодійствувати. Конкретні приклади впливу звинувачень Саковича на редагування текстів, що увійшли до *Требника* 1646 р., ми свого часу навели у статті про латинізацію богослуження, до якої відсилаємо всіх зацікавлених²⁰.

Київський собор 1640 р.

Паралельно з тенденцією до централізації влади митрополита за часів Петра Могили спостерігаємо й певні прояви колегіальності чи соборності, виражені в скликанні соборів духовенства. Для нашої теми важливий собор 1640 р. Акти собору не збереглися; єдиним докладним джерелом, з якого можна довідатися про його перебіг, є видання Касіяна Саковича *Sobór kijowski schyzmatycki przez ojca Piotra Mohiłę złożony* [...] ²¹. Із цього твору довідуємося, що більшість тодішніх православних єпископів особисто не брала в ньому участі (4 відсутніх), що ставить під сумнів єдність єпископату у справі Могилиних реформ.

Собор розглядав питання єретичних книг, поширених серед вірних (кан. 27), питання хрещення (при потребі може хрестити повитуха, а священники зобов'язані навчити її формули хрещення, кан. 33), шлюбів

²⁰ Т. Шманько, *Латинізація та оциденталізація. Прояви і наслідки*, [у:] *Pro Oriente. Берестейська унія (1596) в історії та історіографії. Спроба підсумку*, ред. Й. Марте, О. Турій, Львів 2008, с. 343-345.

²¹ К. Sakowicz, *Sobór kijowski schyzmatycki przez ojca Piotra Mohiłę złożony. Z ruskiego na polski język przełożony*, Warszawa 1641. Див. також: *Кієвський собор 1640 года, по рассказу Саковича*, [у:] *Памятники полемической литературы Западной Руси*, кн. 1: *Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею*, т. 4, Санкт-Петербург 1878, с. 21-48.

(кан. 29), обрядові справи (елей зі всенощної після помазання треба спожити, а не освячувати кілька разів), порядок звершення літургії: вимоги до євхаристійного посуду, а також новий катехизм, згодом відомий як *Катехизм* Петра Могили²².

Через відсутність достовірної джерельної бази складно порівнювати собор 1640 р. із попереднім відомим нам собором 1629 р., на якому було засуджено твори Кирила Транквіліона-Ставровецького. Проте, коли йдеться про видавання друком богослужбових книг, то виглядає, що собор 1640 р. підтримав тенденцію до централізації управління питаннями, які стосувалися богослужіння, зокрема, в плані використання в церквах лише тих книг, що мають апробацію митрополита.

Деякі дослідники твердять, що на соборі 1640 р. уже було представлено готовий *Требник*, виданий 1646 р, але це малоімовірно, зокрема, з огляду на твір Саковича, вплив якого помітний при порівнянні окремих текстів *Требника* та *Перспективи*²³. Так само дивним виглядає зволікання аж на шість років із виданням цієї книги.

Хай там як, але цей собор висловився на тему окремих аспектів богослужбового життя і здійснення святих таїнств Православної Церкви, і сталося це під час важливого періоду в її житті – формулювання визнання православної віри для майбутнього Катехизму православної віри.

Джерела Могилиних інновацій

Як можна зрозуміти з уже сказаного, зміни в богослужбових текстах були досить суттєвими і стосувалися не лише якихось маргінальних справ чи мовних особливостей, але й догматичних питань (наприклад, часу „пересуществлення” під час Євхаристії). У текстах Могилиної редакції небезпідставно вбачають вплив латинського богослов'я. Ще в XIX ст. дослідники (М. Жюжі, А. Рас, А. Венгер) стверджували, що на текстах *Требника* 1646 р. відбився вплив латинських книг. Основним джерелом запозичень вважали ритуал Павла V (*Rituale Romanum*, 1614 р.), однак,

²² Събрание короткон наѣки о артикѣлахъ вѣры православнокадолической христіанской..., Київъ 1645.

²³ І. Галатовский, Мессія правдивый, Исусъ Христосъ сынъ Божій..., Київъ 1669, с. 321.

імовірно, що укладачі київського видання користувалися польською адаптацією цієї книги, відомою як *Rytuał Piotrkowski*²⁴, тобто ритуал, затверджений на одному з так званих Пйотрковських синодів польського духовенства. У цьому Пйотрковському ритуалі було враховано особливості богослужінь польських католиків. Розбіжностей із офіційним *Rituale Romanum*, виданим 1614 р., виявилось аж 35. Найважливіші для нас це ті, які дозволяють визначити джерело запозичень у київському *Требнику*. Серед них, зокрема, подружня присяга, відсутня в римському ритуалі Павла V, яку однак включено до Могилиного *Требника*²⁵.

Звичайно, латинські впливи могли проникати й через контакти з уніатами у формі текстів, уже пристосованих до реалій східного богослужіння. Редактори *Требника*, як бачимо, активно приймають до свого інструментарію такі елементи латинської sacramентології, як „інтенція”, „форма”, „формула звершення таїнств”. Вони також роблять спробу вкласти реалії богослужіння свого обряду в запозичені схеми західного богословствування.

Звісно, що творення нового *Требника* відбувалося на основі наявних церковнослов'янських текстів. Які саме редакції чи видання цих текстів уживали його творці, можна довідатися шляхом постатейного аналізу чинів *Требника* і порівняння окремих чинів із давнішими збереженими друками й рукописами. Такі спроби свого часу робили дослідники XIX ст. Є. Крижановський, А. Хойнацький та ін.²⁶

На час роботи з текстами київського *Требника* його творці могли користуватися кількома ранішими друками, зокрема, стрятинським і острозьким *Требниками*, виданими 1606 р., а також відповідними віленськими та львівськими виданнями. У *Передмові* від імені Петра Могили до *Требника* 1646 р. перелічено *Требники*, видані раніше у Львові Острозі,

²⁴ *Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum*, Kraków 1631.

²⁵ Про Пйотрковський ритуал див. W. Malesa, *Synody piotrkowskie a polskie zwyczaje liturgiczne zachowane po przyjęciu trydenckiej reformy liturgii*, „Kultura – Media – Teologia” т. 17, 2014, № 13, с. 94–106; *Євхологіяи албо молитвословъ или требникъ...*, ч. 1, **Києвъ** 1646, с. 407.

²⁶ Див. А. Хойнацький, *Западно-русские униатские требники сравнительно с требниками православными и латинскими*, „Труды Киевской Духовной Академии” 1867, ч. 146; Е. Крижановский, *О требнике...*

Стратині й Вільні, та вказано на неоднозгідність їхніх текстів²⁷. У цій частині читаємо також заклик більше не вживати ці книги у богослужінні після виходу київського *Требника* 1646 р.: „...поне́хай заживати непотребницъ зъ требниковъ предреченныхъ”²⁸.

Автор Могилиної передмови сам вказує на джерела київського видання „зъ грецкиѣ ѿвхологій и стародавныѣ рѣкописаныѣ словенскиѣ Требникѣ вычерпанѣ”²⁹. Однак такі твердження видавців вимагають перевірки, оскільки в ті часи існував інший підхід до використання джерел.

Автори *Требника* 1646 р.

Богослужбові книги за своєю природою зазвичай є плодом тривалої колективної праці, яка фіксує відповідну богослужбову практику й традицію здійснення богослужінь. Лише тоді, коли зразки тих чи інших книг вже побутують у церковному вжитку, відбуваються певні модифікації, залежно від обставин чи настанов тих чи інших осіб. Нерідко якийсь літургійний текст пов’язують із конкретним авторитетом, вважаючи цю особу його автором, проте імовірність такого авторства є зазвичай сумнівною³⁰. Відомості про процеси розвитку літургійних текстів і літургійних книг (як сталих композицій), інформація про які є повнішою і доступнішою, можна екстраполювати і на раніший період, а саме на період, коли створено книгу, що стала предметом нашого вивчення.

Як зазначено на початку, метою цієї статті не було назвати конкретного автора чи авторів київського *Требника* 1646 р.: напевно чи збережена джерельна база колись дозволить дати точну і обґрунтовану відповідь на це запитання. Однак певні спостереження щодо цього ми висловимо. Оскільки причетних до видання *Требника* могло бути досить багато, ми спробуємо методом виключення розглянути можливість і ступінь участі в цьому головного „підозрюваного”, а саме митрополита Петра Могили.

²⁷ *ѿвхологійн албо молитвословъ или требникъ...*, с. 9.

²⁸ *Ibidem*, с. 11.

²⁹ *Ibidem*, с. 10.

³⁰ Промовистим прикладом є приписування всіх трьох євхаристійних літургій конкретним авторам: Йоану Золотоустому, Василю Великому та Григорію Двоеслову.

Уже з XIX ст. у літературі трапляються більшою чи меншою мірою категоричні твердження про безпосереднє авторство Петра Могили³¹. Звісно, якщо буквально сприймати зміст передмов і вступних текстів *Требника* чи низки інших видань Київської лаврської друкарні першої половини XVII ст., то може скластися враження, що митрополит Петро Могила присвятив редагуванню й друку церковних книг більшу частину часу свого перебування в Києві. Опоненти Могили ще в другій половині XVII ст. вважали його автором *Требника*, апелюючи до нього у своїх закидах³². Їм, очевидно, не йшлося про історичну правду в цьому питанні, оскільки полеміка мала інші цілі й методи.

Переходячи до викладення суті справи, хочемо наголосити, чому нам важливо знати, чи був митрополит безпосереднім творцем *Требника*, і якщо був, то яка його участь у цій праці? Вважаємо, що це важливо, оскільки як позитивна, так і негативна відповідь на це питання проливає світло на всі процеси, що відбувалися в церковному житті першої половини XVII ст. Тим більше, що недавня канонізація цього церковного діяча, на жаль, не сприяє неупередженому вивченню його діяльності.

Отож спочатку варто приглянутися до потенційної можливості Петра Могили безпосередньо займатися створенням нового *требника*. Не буду заглиблюватися в деталі біографії митрополита, основні відомі факти якої уже згадано. М. Грушевський ще сто років тому писав, що після С. Голубева ніхто нічого нового до вивчення біографії Петра Могили не додав. І навіть сьогодні ми не маємо жодних документальних підтверджень часу й місця його народження; не знаємо, чи він народився в Молдавії чи в Речі Посполитій, як і не знаємо достеменно, чи отримав якусь вищу освіту. Про освіченість Петра Могили можна, однак, здогадуватися на підставі одного досить промовистого факту, пов'язаного із заповітом митрополита Йова Борецького. Свого часу М. Булгаков писав, що Йов Борецький у своєму заповіті дарував Могилі грецькі й латинські книги зі своєї бібліотеки³³. Окрім того, в *Записках Петра Могили* вміщено великий перелік латинськомовних книг, які за його розпорядженням

³¹ Наприклад, уже згадувані автори: С. Голубев, Е. Крижановський, А. Хойнацький і багато ін. Із сучасних авторів на цю тему писав А. Жуковський (А. Жуковський, *Аналіза Требника...*, с. 33-35).

³² Див. Т. Rutka, *op. cit.*, с. 166-167.

³³ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, с. 471.

було куплено у Варшаві та Кракові в 1632-1633 рр. Нез'ясованою залишається мета цієї закупівлі: чи книжки призначалися для власного вжитку, чи для навчальних закладів, які Могила фундував і реорганізовував саме в ці роки³⁴.

У збережених історичних документах Могила з'являється вже повнолітнім, як учасник битви під Хотином (1621), вихований при дворах польських магнатів. Усе, що написано про його життя до того часу, в основному базується на гіпотезах і здогадках. Деякі з них, експлуатовані кількома поколіннями науковців, згодом перетворилися на „канонічні” факти. Після Хотина маємо кілька згадок про часті подорожі Петра Могили до Києва, контакти з тодішнім митрополитом Йовом Борецьким і про його майнові справи на Поділлі та в інших місцях. На публічній сцені він з'являється вже як претендент на предстоятеля Києво-Печерської архимандрії. Невідомі жодні дані про монаший постриг Петра Могили перед поставленням у сан архимандрита, ані про період його перебування в монастирі як послушника, так само як не збереглися відомості про факт його священничих свячень³⁵. Отож документальних підстав для ствердження наявності в його біографії періоду монашої й священницької формації немає, а ця формація могла б дати бодай мінімальну базу для здійснення такої непростой праці, як безпосередня участь у редагуванні й виданні літургійних книг.

Наступний, уже єпископський, етап у житті Петра Могили, як можна судити на підставі вивчення наявних джерел, був дуже насичений: боротьба за київський митрополичий престол зі зміщенням його попередника митрополита Ісаї Копинського і нескінченна боротьба за повернення втраченого церковного майна³⁶. Якщо до цього додати ще й старання Петра Могили у справі створення й розвитку навчальних закладів, то важко уявити, коли такий діяч міг особисто займатися літургійними текстами. Окрім того, характер і темперамент Петра Могили,

³⁴ Див. *Записки святителя Петра Могили*, упор. І. Жиленко, Київ 2011, с. 368-377.

³⁵ У літературі трапляються різноманітні припущення щодо цього. Див., наприклад: А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності...*, с. 58.

³⁶ Про інцидент з Ісаєю Копинським див. у: С. Голубев, *Прискорбные столкновения П. Могила со своим предшественником по митрополии и киево-никольскими иноками*, „Труды Киевской духовной академии” 1897, № 10, с. 208-276.

про які можна здогадуватися, читаючи окремі свідчення його сучасників, навряд чи надавалися для кропіткої праці з текстами. В історичних джерелах збереглися відомості про кілька епізодів із біографії митрополита, що показують Петра Могилу як особу доволі деспотичну й владолюбну³⁷.

Петрові Могилі часто приписують авторство також деяких інших літургійних чи паралітургійних текстів, але переконливих доказів цього немає. Зазвичай ідеться про тексти, що збереглися у так званих *Записниках Петра Могили* – рукописі XVII ст., що містить записи різними почерками господарського, агіографічного та гімнографічного характеру³⁸. Тут я не маю можливості аналізувати зміст цього рукопису, зазначу лише, що наявність у чиемусь записникові власноруч записаних текстів не завжди свідчить, що їхнім автором був власник записника. Для остаточної атрибуції цього рукопису потрібні докладні палеографічні й текстологічні дослідження, однак уже тепер можна говорити про наявність у ньому записів кількох писців.

Дехто з дослідників твердить, що Петро Могила в побуті був польськомовним, і це видається цілком природним через його довголітнє перебування у відповідному середовищі. Це, звісно, не виключає його знання розмовної руської мови (але навряд чи він знав досконало тодішню книжну мову). Тому чи міг Могила особисто творити якісь богословські або богослужбові тексти церковнослов'янською мовою?

Сказане вище дає підстави сумніватися в активній і безпосередній участі Петра Могили у підготовці до друку *Требника* 1646 р., як зрештою і всіх інших богословських текстів, що їх у передмових приписували йому лаврські друкарі, а пізніше дослідники його діяльності, зрештою, деякі приписують і досі. Такий висновок, звичайно, не виключає, що Могила значною мірою був задіяний до створення нового „правильного” *Требника* – і як єпископ своєї Церкви, і як політичний діяч, що змушений опонувати, з одного боку, католикам і уніатам, а з іншого – певним середовищам у власній Церкві. Маючи у своєму розпорядженні лаврську друкарню і групу вчених людей, митрополит міг опікуватися працею над

³⁷ Див. А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності...*, с. 64-66.

³⁸ Див. *Записки святителя...*; Щодо літературної діяльності Могили і авторства *Записок* див. М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 6, Київ 1995, с. 556-612.

новим виданням такої важливої богослужбової книги, як *Требник*, і навіть впливати на джерела його текстів, майбутню структуру і зміст як особисто, так і через компетентних помічників, але навряд чи займався текстами особисто.

Хто ж безпосередньо працював над створенням *Требника*? На це складне запитання немає однозначної відповіді. Величезний обсяг книги та багатющий репертуар вміщених у ній статей, що впорядковані відповідно до розробленої структури, а також наявність багатьох компіляцій, створених на основі латинських джерел, схиляє до думки, що над цим виданням впродовж значного часу працювала ціла група фахівців. Правдоподібною може бути й гіпотеза про наявність певного авторського тексту, первісну версію якого міг створити хтось із лаврських „типографів” на основі наявних текстів, а згодом цей текст із врахуванням зауважень та доповнень інших учасників проекту було використано при підготовці видання 1646 р.

Серед людей, які справді могли працювати над *Требником*, варто звернути увагу на особу о. Ісаї Трофимовича-Козловського (+1651), духівника та близького співпрацівника Петра Могили, колишнього викладача братської школи у Львові, а згодом викладача й ректора Могилянської колегії. Відомо, що о. Ісаї був промотором багатьох церковних проєктів митрополита і як його духівник міг мати значний вплив на формування думки Могили щодо тих чи інших справ. Про довіру Могили до Ісаї Трофимовича-Козловського свідчать наведені Касіяном Саковичем відомості про перебіг Київського собору 1640 р., на якому сам митрополит, згідно зі словами К. Саковича, підтримує о. Ісаю та надання йому ступеня доктора богослов'я³⁹. Не виключено, що саме І. Трофимович-Козловський писав окремі важливі тексти для Петра Могили. Монументальна постать митрополита затінила особу Козловського, непересічного церковного освітнього діяча, вченого й проповідника, промотора й одного з основних авторів *Катехизму* та, мабуть, інших творів, приписуваних Петру Могилі. Макарій Булгаков стверджував, що перу о. Ісаї, на той час також ігуменові Київського Пустинно-Миколаївського монастиря, належать і *Правила для монахів*, що розглядалися на Київському соборі 1640 р. разом із *Катехизмом*⁴⁰.

³⁹ K. Sakowicz, *Sobór kijowski...*, *loc. cit.*

⁴⁰ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, с. 561.

Можливо, більш докладне вивчення джерел з точки зору пошуку нових відомостей про діяльність гуртка людей, що займалися книговиданням при Петрові Могили чи були задіяні в освітніх закладах, дозволить розширити коло осіб, які в той час могли брати участь у підготовці нового видання *Требника*.

Висновки

Підсумовуючи усе сказане про передумови й обставини створення київського *Требника* 1646 р., можна зробити такі висновки. *Требник* Петра Могили був спробою впорядкувати літургійне життя Церкви і мав виконати принаймні дві функції: а) впровадити в обіг перевірені зразки текстів для належного здійснення богослужбових чинів; б) нейтралізувати звинувачення опонентів і показати православ'я у більш привабливому світлі⁴¹. Роль київського митрополита в тодішній православній Церкві здебільшого була номінальною. Видаючи богослужбову книгу такого обсягу і значущості, як *Требник* 1646 р., митрополит авторитетно виявляв свою опіку над справами цілої Церкви і виражав свою відповідальність за наявний у ній стан справ⁴².

Требник Петра Могили є яскравим прикладом праці над розвитком власної богослужбової ідентичності Київської Церкви. Як і в інших богослужбових книгах Лаврської друкарні, в ньому спостерігаємо належну компетентність і навіть певну сміливість в оперуванні текстовим матеріалом. Редактори не боялися пристосовувати тексти до потреб дня, аргументуючи свої дії чи то вірністю традиції, чи то дбанням про належне здійснення відправ, а навіть просто здоровим глуздом. Про методологічні підходи творців книги довідуємося з передмови, де вони пояснили свої принципи⁴³. Складається враження, що творці не відчували на собі детермінуючого тягара грецької спадщини; наявність у *Требнику* розбіжностей із грецькими текстами вони просто констатують у рубриках, не вважаючи грецьку практику абсолютно еталонною для Київської Церк-

⁴¹ Пор. передмову до Київського *Требника* 1646 р., *Євхологієн або молитвословъ или требникъ...* с. 7.

⁴² *Ibidem*, с. 8.

⁴³ *Ibidem*, с. 7-10.

ви. Присутність у виданні молитов і навіть цілих чинів, аналогів яким не знаходимо у грецьких текстах, свідчить про певну самодостатність церковного організму і його креативну діяльність у царині богослужіння.

Сміливе вживання (зокрема, в мові пояснень і рубрик) тодішньої книжної староукраїнської мови засвідчує розуміння і прийняття власної ідентичності, що у свою чергу свідчить про свідому діяльність, а не про невільниче буквоїдство. Жива Церква потребувала зрозумілих текстів (а не лише містерійно-символічних), щоб здійснювати свою безпосередню місію. Тексти, створювані у Київській Лаврі, як у період, що передував могилянському, так і пізніше, видається, значною мірою відповідали на цей запит.

Важливим елементом літургійної реформи Петра Могили було поєднання досить послідовної праці над богослужбовими текстами з едичійною діяльністю. Адже, як відомо, найбільшим „реформатором” богослужіння свого часу став друкарський верстат. Як бачимо, Петро Могила і церковні діячі його доби активно використали поширення друкарства, видавши низку церковних книг, що певною мірою відіграли роль *textus receptus* для видавців богослужбових текстів кількох наступних століть.

Ще однією особливістю київського *Требника* є те, що він задуманий як книга, адресована насамперед парафіяльному духовенству. Про це свідчить і передмова, і структура книги та репертуар статей. Хоч сама назва книги – *Євхологiон* – точно передає її зміст, однак київський *Требник* відрізняється від інших євхологiонів відсутністю головних понтифікальних чинів (висвячення клиру, архиерейської літургії, освячення мира тощо).

Крім пасторальних спонук, спостерігаємо намагання творців *Требника* виокремити окремі богослужбові чини і закріпити їх суто за єпископами. Цю тенденцію можна помітити не лише у виключенні з *Требника* єпископських чинів, але й у численних приписах дисциплінарного характеру, в яких наголошено на надзвичайній ролі єпископа в Церкві.

І на завершення цієї спроби висвітлити окремі передумови й обставини видання *Требника* Петра Могили в контексті формування та розвитку літургійно-обрядової ідентичності Київської Церкви можна ствердити, що хоч синкретизм, притаманний могилянській реформі, з погляду сьогодення не може бути вдалим рецептом для розвитку богослужбового життя, однак сама спроба доступними засобами навести лад у цій царині й нині залишається повчальною. Могилянські тексти, пройшовши

складний шлях, стали матеріалом для розвитку богослужіння не лише українських Церков (як православних, так і унійної), але й для інших деномінацій, що використовують візантійську літургійну спадщину.

Бібліографія

Джерела

Є҃хологіѡн албо молитвословѣ или требникъ..., Киевъ 1646.

Галатовский I., Мессіа правдивый, Исꙋсъ Христосъ сынъ Божій..., Киевъ 1669.

Лѣтоꙋргіаріон си естъ слоꙋжебникъ..., Киевъ 1629.

Млѣтвѣникъ или требникъ. Изъ греческаго языка на словенскій преведеный и изслѣдованый..., Стратинъ 1606.

Молитвенникъ имѣа въ себѣ црковнаа послѣдованіа ѿ стꙋхъ и бгоносныхъ ѿцѣъ, въ различныхъ временахъ преданыа, Острог 1606.

Събранне короткон наѣки о артикулахъ вѣры православнокадолической христіанской..., Киевъ 1645.

Lithos abo Kamień z procy Prawdy Cerkwie Świątey Prawosławney Ruskiey. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektiwy albo raczej Paszkwilu od Kassiana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś Archimandritę Dubińskiego Unita, iakoby o błędach, Haerezyach, y Zabobonach Cerkwie Ruskiey w Uniey nie będącey, tak w Artikulach wiary, iako w Administrowaniu Sakramentów y inszych obrządkach i Ceremoniach znajdujących się, Roku p. 1642 w Krakowie wydane. Wypuszczony przez pokornego Oycza Euzebia Pimina, Kijów 1644.

Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum, Kraków 1631.

Rutka T., *Goliat swoim mieczem porażony to iest Ioannikius Galatowski...*, Lublin 1689.

Sakowicz K., *Epanorthosis abo Perspectiwa, y Obiasnienie Błędow, Herezyey y Zabobonów w Grekoruskiej Cerkwi Disunitskiej, tak w Artykułach Wiary, iako w Administrowaniu Sakramentow y w inszych obrządkach y ceremoniach znajdujących sie, Kraków 1642.*

Sakowicz K., *Sobór kijowski schyzmatycki przez ojca Piotra Mohiłę złożony. Z ruskiego na polski język przelożony, Warszawa 1641.*

Записки святителя Петра Могилы, упор. I. Жиленко, Київ 2011.

Кіевскій собор 1640 года, по рассказу Саковича, [у:] Памятники полемической литературы Западной Руси, кн. 1: Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею, т. 4, Санкт-Петербург 1878.

Опрацювання

- Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, Киев 1883, т. 1 (1898 – т. 2).
- Голубев С., *Прискорбные столкновения П. Могилы со своим предшественником по митрополии и киево-никольскими иноками*, „Труды Киевской духовной академии” 1897, № 10.
- Грушевський М., *Історія української літератури*, т. 6, Київ 1995.
- Жуковський А., *Аналіза Требника Петра Могилы*, [у:] *Требник Петра Могилы* (reprint), Canberra–München–Paris 1988.
- Жуковський А., *Петро Могила й питання єдності Церков*, Київ 1997.
- Ісаєвич Я., *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002.
- Крыжановский Е., *Заботы об исправлении требника в южно-русской митрополии до издания Требника Петра Могилы*, [у:] Е. Крыжановский, *Собрание сочинений*, т. 1, Киев 1890.
- Крыжановский Е., *О требнике киевского митрополита Петра Могилы*, [у:] Е. Крыжановский, *Собрание сочинений*, т. 1, Киев 1890.
- Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, Санкт-Петербург 1883 (репринт – 1994-1996), кн. 6, т. 11.
- Титов Ф., *Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк*, т. 1: (1606-1616-1721 г.г.), Киев 1916.
- Хойнацкий А., *Западно-русская церковная уния в ее богослужении и обрядах*, Киев 1871.
- Хойнацкий А., *Западно-русские униатские требники сравнительно с требниками православными и латинскими*, „Труды Киевской Духовной Академии” 1867, ч. 146.
- Шманько Т., *Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки*, [у:] *Pro Oriente. Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку*, ред. Й. Марте, О. Турій, Львів 2008.
- Шманько Т., *Передмови кириличних служебників XVII-XVIII століть*, [у:] *Літургійні коментарі як джерело літургіології. Матеріали Міжнародного симпозіуму „Ad fontes liturgicos”*, ред. В. Рудейко, Львів 2015.
- Malesa W., *Synody piotrkowskie a polskie zwyczaje liturgiczne zachowane po przyjęciu trydenckiej reformy liturgii*, „Kultura – Media – Teologia” т. 17, 2014, № 2.
- Meyendorff P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila. A New Look*, „St Vladimir’s Theological Quarterly” т. 29, 1985, № 2.
- Pidłupczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wrocław 1986.

Summary

Kiev *Trebnyk* in 1646: Conditions and Circumstances of Creation

The article is an attempt to present the conditions and circumstances of the creation of Piotr Mohyla's *Trebnyk*. The book, published in 1646 by the Kiev Lavra Printing House, is a perfect example of the contribution of the Kiev Church to the development of its own liturgical identity. An important element of it was the consistent work on liturgical texts combined with editorial activity.

Although the syncretism characteristic of the Mohyla reform, from today's perspective, cannot be considered a good method of rebuilding liturgical life, the very attempt to restore order and revitalize this important area of the Kyiv Church's identity is still instructive to us today. The Mohyla texts went through a difficult path, but eventually became an important material for liturgical development not only in Ukrainian churches, but also for other denominations that benefit from the Byzantine liturgical heritage.

Keywords: liturgy, identity, reform, *trebnyk*, liturgical sources